

УДК 37.015.31: [165.12+504]

Попова І. В.

Кандидат технічних наук, доцент Національного університету харчових технологій (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Розглядається інноваційний процес формування парадигми новітньої культури, яка покликана здійснити становлення освіти для сталого розвитку.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна освіта, екологічне виховання.

Розвиток екологічної освіти та поширення екологічної інформації—один із стратегічних принципів державної політики України. Формування цілісного екологічного світогляду, високого рівня культури та екологічних знань на підґрунті гармонійних взаємин людського суспільства і природи поступово стає потужним важелем у вирішенні екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України та Європи [1, с. 149].

Питанням поширення екологічної освіти, виховання та в цілому екологічного просвітництва серед населення опікується Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. В Положенні про Мінприроди від 2 листопада 2006 року зафіксовано, що одними з найважливіших завдань, які поставлені перед Міністерством є: здійснення в межах своїх повноважень екологічного інформаційного забезпечення; вживання заходів щодо створення екологічних передумов для сталого розвитку України; сприяння розвитку екологічної освіти та екологічного виховання населення, затвердження положення про громадський контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища [2].

Розуміння того, що антропоцентричне екологічне виховання веде в нікуди, є першим кроком до вирішення психологічної та духовно-екологічної кризи—це основа нової екологічної парадигми, яка характеризується такими ознаками:

людина незважаючи на винятковість, є однією з багатьох істот, що живуть на Землі, у цілісній глобальній системі;

діяльність людини обумовлено не лише соціальними та культурними чинниками, а й біофізичними, екологічними обмеженнями (адже людина живе у природному середовищі);

хоч людина, як істота мисляча, вміє розв'язувати проблеми, проте це не означає, що вона може порушувати природні закони.

Зміна ціннісного стереотипу суспільства і суспільної свідомості передбачає трансформацію поглядів та уявлень людини, коли засвоєні знання й екологічні норми стають її власними переконаннями, внутрішніми регуляторами поведінки. Головним показником сформованості екологічної свідомості є готовність особистості до конкретних конструктивних дій щодо охорони й розвитку природного середовища [3, с. 220].

Розробці проблеми сучасної шкільної екологічної освіти присвячено праці О. Дем'янюк, Р. Науменко, Н. Пустовіт, В. Ткач, О. Федоренко. Питання екологічного виховання у позашкільних закладах України розглянуті у науково-педагогічних дослідженнях В. Вербицького та Г. Пустовіта.

Останнім часом з'явилися дисертаційні роботи з питань розвитку екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів (І. Сяська) та у системі позашкільної освіти (О. Мамешина, І. Шлімакова), студентів природничих факультетів під час навчально-виробничої практики (Ю. Саунова) та становлення екологічної свідомості підлітків-учасників скаутського руху (Т. Євдокимова).

У практиці виховання екологічної свідомості особистості С. Дерябо, В. Ясвін пропонують використовувати такі методи: екологічної лабілізації, (від лат. *labiliz*—нестійкість)—недоцільності традиційних технологій екологічної діяльності; екологічних асоціацій (від лат. *associatio*—поєднання)—встановлення зв'язку між природними образами; художньої репрезентації природних об'єктів (від англ. *representation*—представляти)—відображення природних об'єктів у творах мистецтва; екологічної ідентифікації (від лат. *identificare*—отождошення)—порівняння людини з певним природним об'єктом; екологічних експектацій (від англ. *expectation*—чекання)—психологічного навіювання на зустріч із природою; екологічної емпатії (від грец. *empathia*—співчуття)—співчуття природному об'єктові; екологічної рефлексії (від лат. *reflexio*—відбиття)—погляд на свої екологічні дії збоку; екологічної ритуалізації (від англ. *ritual*—обряд)—організації екологічних обрядів; екологічної турботи [4].

Проблема формування екологічної свідомості молоді є однією з пріоритетних на сучасному етапі розвитку вітчизняної екологічної психології. Це зумовлено рядом причин. По-перше, аналіз екопсихологічної літератури з питань освіти та виховання молоді показує, що, зазвичай, екологічно обумовлений навчально-виховний процес пов'язують з екологічною, або просто біологічною просвітою (уроки екології, біології, основ здоров'я, виховні заходи). У даному контексті екологічна вихованість розглядається як певний обов'язковий результат екологічної освіти. Вважається, що екологічна вихованість людини «автоматично» з'являється як результат достатньої екологічної ерудованості. По-друге, фактично не існує логічно узгоджених технологій виховного впливу, які використовуються в практичній діяльності. Виключенням слугує екологопсихологічний тренінг В. Ясвіна (1991 р.), ідеї якого розвинули С. Дерябо, О. Мамешина та інші [5, с. 280].

Досить суттєвим та перспективним у даному контексті, з нашого погляду, є компліцит-концептуальний підхід до створення цільових програм екологічної освіти а виховання, запропонований В. Скребцем [6]. Автор вважає компліцитність (причетність) є однією з найважливіших характеристик екологічної свідомості, через яку свідомість і стає екологічно детермінованою. Тому, саме з нею (компліцитністю) потрібно працювати, формуючи екологічну свідомість дітей, розвивати та прививати таку якість у навчальному процесі. Даний підхід передбачає внесення до змісту екологічного виховання таких компонентів як: культура мислення, досвід, ціннісні орієнтації, суб'єктивне оцінювання і психічні стани [5, с. 280].

На сучасному етапі вчена громадськість світу займається пошуком ефективних шляхів формування нової екологічної свідомості у підростаючих поколінь, про що свідчить зародження та розвиток таких дисциплін, як созологія, біоетика, екологічна педагогіка, созопсихологія, созотехніка, екофілософія, соціальна екологія, екологія культури і навіть екологія душі [7].

Оскільки формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя розглядаються нами у контексті безперервної екологічної освіти, то аналіз вікових психологічних особливостей та їх урахування в процесі екологічної освіти ми починаємо із дошкільного віку. Провідною діяльністю дошкільного віку (3–5 років) є рольова гра, у процесі якої дитина оволодіває фундаментальними смислами людської діяльності. Отже, у процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку найбільш ефективним буде саме застосування рольової

гри. Так, з метою формування у них суб'єктного ставлення до елементів природи — дерев, квітів, тварин та птахів потрібно розробити сценарії рольових ігор, де діти будуть грати ролі не тільки людей, але й ролі рослин, тварин, комах, птахів. Завдяки застосуванню екологічних рольових ігор, які є одним із елементів рольової гри у цілому, що виступає провідною діяльністю дошкільного віку, у дітей формуватимуться певні психічні новоутворення, які характеризуватимуть екологічну свідомість дошкільника [8, с. 260–270].

Спілкування з рослинами і тваринами доступне дітям дошкільного віку. Важливо під час спілкування навчити їх розрізняти природне і рукотворне тому, що взаємодія з ними різниться якістю ставлення: жива істота потребує створення умов і догляду, стійкого прояву піклування, володіння правилами спілкування, а рукотворна як замітник живої істоти активно задіюється в іграх, задовольняючи потребу у маніпулюванні (штучні квіти, ялинки, іграшки, рибки, пташки). Непересічним у природоохоронному вихованні є вміння відрізнити потерпаючий стан рослин, тварин від здорового. Важливою формою ознайомлення дошкільників з природою є цільові прогулянки на природу, вони цінні тим, що під час їх проведення діти отримують знання про взаємозв'язки в природі, про цінність для людини тих чи інших об'єктів природи, про правила природокористування [9, с. 405–406].

Протягом останніх років з'явилися наукові роботи, у яких розглядаються шляхи формування екологічної свідомості людини, зокрема школярів. Так, Ф. А. Гісманова вважає, що формування екологічної свідомості проходить двома шляхами — стихійно, на основі щоденної практичної діяльності й свідомо, на основі цілеспрямованого процесу виховання і навчання в кожній сфері людської діяльності, а також через діалектичну взаємодію стихійного і свідомого в процесі пізнавальної, практично перетворювальної, комунікативної та ціннісно-орієнтаційної діяльності особистості [10, с. 43].

У свою чергу А. Сидельникова, О. Скребець переконані, що її ефективне формування у молоді відбувається в результаті вмілого поєднання навчального матеріалу екологічного змісту з практичною діяльністю, комплексним висвітленням екологічних явищ і вплив на раціональну та емоційну сфери особистості в процесі екологічної освіти й виховання. Ця думка знаходить своє продовження у поглядах Д. Кавтарадзе, який зазначає, що для формування активної екологічної свідомості недостатньо лише лекцій, книг і кінофільмів, а потрібно залучати молодь до активної діяльності [11, с. 8–13].

Якщо звернутися до досвіду формування екологічної культури дитини, наприклад, в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування, то можна виділити чотири етапи залучення дітей до світу природи. На першому етапі дітей вчать бачити і розуміти красу навколишнього світу; мета другого—сформувати в молодших школярів потребу не лише споглядати, а й бережливо ставитися до природи, охороняти і збагачувати її; на третьому етапі учні усвідомлюють, що природа не є чимось відстороненим від людини, що людина—це своєрідний вихованець її: через спілкування з природою людина виховує в собі найкращі моральні якості. Четвертий етап—становлення екологічної відповідальності у випускників школи як основної риси особистості на основі системних знань про екологічні проблеми сучасності і можливості впровадження концепції сталого розвитку сучасної цивілізації і навколишнього середовища [12].

Екологічне виховання дозволяє продемонструвати молодшим школярам пристосування рослин і тварин до умов життя, залежність, яка існує у природному середовищі, зв'язок людини з природою, результати впливу її діяльності на природу. Екологічні знання складають наукову основу збереження і перетворення природи. Одним із найважливіших принципів екологічної освіти є принцип неперервності, що означає взаємопов'язаний процес навчання, виховання і розвитку людини протягом усього її життя. Особливу роль у цьому процесі відіграють дитячі роки—дошкільний і молодший шкільний вік. Виходячи з положення про наступність компонентів семантичної структури курсу екології в загальноосвітній школі, уже у дошкільному віці діти мають засвоїти основу понятійного апарату предмета. Чітке розуміння ролі і місця початкової школи в системі екологічної освіти школярів послужить основою вдосконалення всієї методичної системи вивчення навколишнього середовища [13].

Отже, якщо у дошкільних навчальних закладах переважає екологічне виховання як засіб формування екологічної свідомості дитини, то вже з початкових класів середньої школи потрібно запроваджувати екологічну освіту. При цьому варто зазначити, що ця освіта не повинна за своєю формою бути складною та обтяжливою для дитини. Екологічна освіта у молодшій школі має відповідати віковим особливостям її учнів і впливати на формування екологічної свідомості—її когнітивного, емотивного, поведінкового, мотиваційного та морального компонентів. У побудові системи екологічної освіти загалом та у формуванні освітніх програм молодшої школи, перш за все, важливо враховувати наявну

провідну діяльність, у якій розвиваються психічні процеси, формується особистість та закладається підґрунтя для переходу до нового виду діяльності. Отже, якщо у дошкільному віці провідною діяльністю є гра, то у молодшому шкільному віці провідним стає учіння. Але, безумовно, процес переходу від одного виду діяльності до іншого не відбувається одномоментно, тим більше, що сьогодні діти починають вчитися з 6-ти, а не з 7-ми років, як це було раніше. Перехідною формою від рольової гри до учіння можна вважати дидактичну гру, яка може бути як сюжетною, так і предметною та змагальною. У результаті застосування дидактичної гри, учні отримують нові знання. На відміну від постановки навчальної задачі, як це відбувається на уроці, у дидактичній грі вона виникає як ігрова задача, що ставить перед собою сама дитина. Разом із тим, засоби її вирішення є учбовими. Важливо відзначити, що як під час гри, так і після неї може відбуватися зрушення ігрових мотивів на пізнавальні. Так, після гри, яка проводиться під час уроку природознавства, школярі починають більше цікавитися питаннями існування та розвитку природи, звертаються до вчителя із певними питаннями та шукати на них відповіді у книгах. Таким чином, ігрова задача у них трансформується в учбову. Інтерес учнів до пізнавального змісту гри, який стосується природи та її особливостей, починає переважати над інтересом до самої гри. Діти вже не обмежуються знаннями, отриманими у грі, вони чекають наступного уроку, де зможуть дізнатися ще щось нове про природу, що їх оточує. У свою чергу, накопичені знання систематизуються та призводять до перебудови діяльності молодших школярів. Ця діяльність вже здійснюється на основі не тільки ігрових мотивів, але й учбово-пізнавальних інтересів, що виникли та розвинулися у процесі гри [8, с. 270].

Шлях до покращення процесу екологічного навчання та виховання полягає у максимальній екологізації шкільних навчальних курсів, а також у перегляді не лише змісту освіти, а й форм та методів навчання. Більш ефективними, на нашу думку, є методи, форми та методичні прийоми навчання, які:

стимулюють учнів до постійного пошуку і поповнення знань про навколишнє середовище (уроки-конференції, уроки-ігри, бесіди, семінари, диспути, доповіді, вікторини);

сприяють розвитку творчого мислення, вміння передбачати можливі наслідки природоперетворюючої діяльності людини (методи, що забезпечують формування інтелектуальних умінь: синтез, аналіз, порівняння, встановлення причинно-наслідкового зв'язку);

забезпечують розвиток дослідницьких навичок, учать ухвалювати екологічно доцільні рішення і самостійно отримувати нові знання (використання проблемного підходу в процесі навчання);

залучати учнів до практичної діяльності з вирішення проблем довкілля місцевого значення (проведення масових заходів природоохоронного спрямування).

З погляду психологів, ставлення до оточуючого середовища формується в процесі взаємодії емоційної, інтелектуальної та вольової сфер психіки людини. Тільки у цьому випадку закладаються основи для виховання особистості з високим рівнем екологічної обізнаності, культури і формування нового типу екологічного мислення та поведінки у навколишньому середовищі. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває залучення учнівської молоді до виконання конкретних природоохоронних заходів та практичної діяльності з охорони навколишнього середовища. На сучасному етапі велике значення у формуванні екологічної свідомості учнів мають: система позаурочної (факультативи, спецкурси), позакласної (екологічні гуртки і секції), та позашкільної (мережа закладів позашкільної діяльності) роботи [3, с. 220–221].

Важливу роль в екологічному вихованні учнів, особливо початкової та середньої ланки, відіграють мистецтвознавчі й гуманітарно-естетичні предмети, які сприяють збагаченню сенсорно-гармонійних вражень дітей. Театральні гуртки, музичні та образотворчі студії щорічно і періодично протягом навчального року повинні організовують виступи і демонстрації на екологічну тему. Значний успіх мають також виставки стінних газет природоохоронної тематики. Прищеплювати любов до природи допомагають гуртки любителів природи «Юних натуралістів», «Юних акваріумістів», «Юних орнітологів», організовані секціями шкільного самоврядування, центр екологічних знань [14].

Провідною діяльністю у підлітковому віці (9–15 років) більшість фахівців вважає спілкування в системі суспільно-корисної діяльності (учбової, суспільно-організаційної, трудової і т. ін.). У цьому процесі підліток оволодіває навичками спілкування в різних ситуаціях. Найважливішими новоутвореннями у цьому періоді є формування самооцінки, критичне ставлення до інших людей, прагнення до дорослості та самостійності, а також вміння підпорядковуватися нормам колективного життя [8, с. 271].

На думку окремих учених, зокрема М. Богуславського, Л. С. Бондар, П. Паламарчук та інших, вагомим чинником формування екологічної свідомості підлітків може слугувати їх участь у скаутському русі, одним із

основних принципів діяльності якого є «гармонійні відносини з природою», у яких спілкування молоді з природою, діяльність «просто неба», дозволяє відчувати себе невід'ємною частиною світу, зміцнити почуття відповідальності за власні вчинки в природі, долучитися до екологічних справ збереження навколишнього природного середовища, жити у злагоді з природою [15, с. 9].

З іншого погляду екологічна свідомість формується внаслідок стимулювання екологічного мислення [10, 8–13] або шляхом логічного переосмислення знань і перетворення їх у переконання, а вони у свою чергу сприяють охороні навколишнього середовища, ресурсозбереженні, дотриманні природоохоронного законодавства та відповідального ставлення до природи [10, с. 41].

Оскільки особливістю підліткового віку є бажання стати дорослим, то ефективним методом формування екологічної свідомості буде співробітництво з дорослими щодо виконання певних екологічних проектів, у яких підлітки будуть відчувати себе рівноцінними партнерами дорослих. Це можуть бути проекти типу: «Зробимо наш район красивим», «Допоможемо тваринам взимку», «Збережемо наше довкілля» і т. ін. [8, с. 271].

Таким чином, працюючи із старшокласниками у плані формування їх екологічної свідомості та екологічної культури варто застосовувати не тільки лекційні заняття, які дають приблизно 5% засвоєння матеріалу, але й □ обговорення в групах (50% засвоєння), а також навчання практикою (70% засвоєння) та застосування методу «навчаючи-вчуся», коли учні виступають у ролі тих, хто навчає, який дає 90% засвоєння навчального матеріалу. Важливо побудувати систему екологічного навчання таким чином, щоб воно якомога інтенсивніше переживалося кожним учасником та, по можливості, ґрунтувалося на його особистому досвіді [16].

Велика роль у формуванні знань і навичок з екології досягається позашкільними навчальними закладами безпосередньо через залучення дітей до гурткової роботи еколого-натуралістичного спрямування та участі в різноманітних заходах як форми організації позашкільної освіти. Мережа гуртків екологічного спрямування має важливе значення для формування екологічного світогляду підростаючого покоління. Однією із форм екологічної освіти школярів є створення статутів юних екологів, які, як правило, очолюють викладачі кафедр екології вищих навчальних закладів та промисловці, а також організація гуртків природоохоронців при школах та будинках культури. Це сприяло вивченню

молодим поколінням об'єктів і явищ у самій природі, отриманню навичок щодо визначення видів тварин і рослин, з'ясуванню на практиці шляхів впливу людини на довкілля, видів природокористування, а головне—розширило кругозір молоді щодо сучасних дійсних природоохоронних проблем і шляхів їх розв'язання [9, с. 405–406].

Позашкільне екологічне навчання проводиться в еколого–натуралістичних центрах, Палацах дітей та юнацтва, Будинках дитячої творчості, станціях юних натуралістів. У цих закладах пропонують більш різноманітні форми екологічної освіти і виховання, ніж у школі. Однак, в програмах позашкільної освіти і виховання все ж таки мало уваги приділяється проблемам вичерпності природних ресурсів, використання води, пошуку альтернативних джерел енергії; проблемам збору, сортування, складування та утилізації сміття; перенаселення та голоду на планеті; проблемам, пов'язаним з втручанням за допомогою методів генної інженерії у природні генотипи рослин і тварин, виробництвом продуктів з генетично модифікованих організмів; проблемами екології міста тощо. Крім того, такі натуралістичні центри відвідуються окремими дітьми, які мають відповідний інтерес до природничих дисциплін. Отже, позашкільна екологічна (скоріше біологічна) освіта є вибірковою, подекуди елітарною, немасовою [12, с. 5–6].

Діяльність центрів позашкільної екологічної освіти, розташованих у невеличких містах або далеко від житлових масивів, фінансується погано. Це призводить до того, що вони майже не відвідуються дітьми. У багатьох великих містах взагалі немає спеціалізованих закладів позашкільного екологічного виховання та освіти. Якщо організаційних форм безперервної екологічної освіти для дорослих, то можна говорити про наявність екологічних організацій на території України, яких нараховується більше, ніж 500. До вітчизняних екологічних організацій відносяться такі: «Товариство охорони та вивчення птахів України», «Українська молодіжна екологічна ліга», «Українське товариство охорони природи», «Фонд рятування дітей України від Чорнобильської трагедії», «Обласна екологічна асоціація «Зелений Рух Донбасу», «Дитяче екологічне об'єднання «Пролісок»». Вітчизняні екологічні організації, в свою чергу, розподіляються на три форми діяльності щодо організаційної структури, сфери та методів діяльності в сучасних умовах [17]. Під цим оглядом можна виокремити організації політико-лобістського спрямування («Українське товариство охорони природи», «Українська екологічна асоціація «Зелений світ», «Національний екологічний центр України» тощо), ресурсні центри («Всеукраїнська екологічна ліга»,

«Громадська ініціатива», Центр громадської дипломатії «Довкілля XXI» та ін.) та організації місцевої дії («Фонд екологічної реконструкції», «Товариство охорони та вивчення птахів України», різні обласні та місцеві громадські рухи).

Список використаних джерел:

1. Нагорнюк О. М. Екологічна освіта та шляхи її вдосконалення у контексті збалансованого (гармонійного) розвитку / О. М. Нагорнюк // Науковий вісник нац. університету біоресурсів і природокористування України. — 20/03/2011. — N159. — Ч. 4: Педагогіка, психологія, філософія. — С. 148–156.
2. Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України / Постанова КМУ. — № 1524 від 2.11.2006 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1524-2006-%D0%BF>
3. Мехеда А. Екологічна освіта на шляху до духовно-екологічної цивілізації — імператив сучасності / А. Мехеда // Педагогічний альманах. — 2011. — № 9. — С. 218–221.
4. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. С. Шпак. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. — 368 с.
5. Шлімакова І. І. Формування екологічної свідомості молоді в контексті екопсихологічної концепції «Я-відношення» В. О. Скребця / І. І. Шлімакова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Житомир, 2009. — Вип. 20, ч. 2. — С. 280–284.
6. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія. — К.: Вид. дім «Слово», 2004. — 440 с.
7. Pedologiczne aspekty ekologii i ochrony srodowiska. — Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2002. — 157 с.
8. Львовичкіна А. М. Віковий підхід до формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя. — В кн.: Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. — К.: 2009, т. 7, — вип. 20, — С. 269–272.
9. Хвіст В. О. Формування екологічної культури особистості: світовий та український досвід / В. О. Хвіст // Науковий вісник

- Національного університету біоресурсів і природокористування України. — 2011. — Вип. 159. Ч. 1. — С. 401–408.
10. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: Дис.... канд. пед. наук: 13.00.04. — К., 2003. — 247 с.
 11. Кавтарадзе Д. И. Природа: от охраны к заботе? // Знание—Сила.—М., 1990.—№3.—С. 8–13.
 12. Дідков О. М. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості / О. М. Дідков // Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник.-2012.—Вип. 63 [Електронний ресурс] / Режим доступу:-http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63/F44_doc.pdf
 13. Ткачук Л. Ф. Від екології довікля—до екології душі. [Електронний ресурс]/Ткачук Л. Ф.//Доповідь на Всеукраїнській конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи»—Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecoleague.net/34903999-235.html>.
 14. Жофчак З. З. Важливість формування екологічної культури дитини, її гармонійних відносин з природою в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування [Електронний ресурс] / Жофчак З. З. //Доповідь на Всеукраїнській конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи».—Режим доступу до ресурсу: <http://www.ecoleague.net/34903999-235.html>
 15. Євдокимова Т. О. Розвиток екологічної свідомості підлітків—учасників скаутського руху: Дис.... канд. псих. наук: 19.00.07—К., 2007. — 221 с.
 16. Денисова О. І., Ковганич Г. Г. Модуль «Як стати лідером» // Програма Міністерства освіти і науки України, ПРООН, ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя».—К., 2001. — 114 с.
 17. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку [Електронний ресурс] / А. Андрусевич.—Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n41texts/andrusevych.htm>

Попова И. В. Формирование экологического сознания в современной общеобразовательной школе

Рассматривается инновационный процесс формирования парадигмы новой культуры, которая призвана осуществить становления образования для устойчивого развития.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическое образование, экологическое воспитание.

Popova I. V. Formation of Ecological Consciousness in Modern Secondary School

We consider the investment process of forming a new paradigm of culture, which is designed to carry out the formation of education for sustainable development.

Keywords: ecological consciousness, environmental education, environmental training.